

Gagyí József

Hatalom, szakértelem, átalakulás

A szocialista modernizáció kezdetei Románia egy elmaradott régiójában

Az ötvenes-hatvanas évek fordulóját a romániai magyar társadalom kutatói mind- eddig mint a román nacionalizmus térnyerésének, a Bolyai Tudományegyetem megszüntetésének, a Magyar Autonóm Tartomány átalakításának/megszüntetésének időszakát mutatták be. Kétségtelen, hogy ekkor a székelyföldi társadalmat uráló hatalomban etnikai fordulat történt. A kollektivizálás, amellyel legtovább Csík és Gyergyó vidékén szegülnek szembe, megalapozza a falu és falusiak gazdasági-társadalmi kiszolgáltatottságát. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy ez a hatalom a szakismeretek gazdasági alkalmazásában, az infrastrukturális fejlesztésben, Marosvásárhely átépítésében, a fogyasztási feltételek kialakításában is jelentős szerepet játszik.

Az ötvenes-hatvanas évek fordulója a – kelet-európai kontextusba illeszkedő – hivatalos propaganda szerint a gazdasági növekedés megugrásának időszaka Romániában. A legmagasabb politikai fórumok, a pártkongresszusok szónoki emelvényein elhangzottak szerint az 1956–1960 közötti időszakban az ipari termelés átlagos évi növekedése 10,8 százalék, az 1961–1965 közötti időszakban 14,4 százalék volt.¹ Ez utóbbi a legmagasabb érték Románia második világháború utáni történetében.

Az időszakot a Szovjetunióban Hruscsov személye, valamint az az elképzelés uralja, hogy a szovjet politikai, gazdasági és társadalmi rendszer felsőbbrendűségének bizonyítékaiként a szocialista országok gazdasági bizonyos területeken utoléri, és elhagyják a fejlett kapitalista országok gazdaságait. Az „űrkorszak” nyitányát kétségtelenül a szovjet sikerek jellemzik. A „dognaty i peregnaty” (utolérni és túlszárnyalni) elve a Brezsnyev-korszak kezdetéig uralja a kelet-európai sikerpropagandát.

Hruscsov 1960-ban részt vesz a Román Munkáspárt (RMP) III. kongresszusán, és beszédében többek között kijelenti:

A néphatalom megteremtése után a kelet-európai népi demokratikus országok dolgozói sikerrel építik a leghaladóbb társadalmi rendszert, a szocializmust. Politikai és társadalmi szempontból Nyugat-Európa országai máris a történelem perifériájára kerültek. Egyelőre még hivalkodnak gazdasági fejlődésük magas színvonalával. De a szocialista országok már ezen a téren is utolértek számos fejlettnak tartott nyugat-európai országot. A szocialista országok fejlődési üteme oly gyors, hogy komoly mértékben kezdenek utolérni olyan jelentős kapitalista országokat, mint Franciaország és Olaszország.²

1 Az adatok a pártfőtitkárok kongresszusi jelentéseiből származnak, lásd: Gheorghiu-Dej 1960: 14–110, valamint Ceaușescu 1965: 21–193.

2 Hruscsov beszédét lásd: *A Román Munkáspárt III. Kongresszusa...1960: 201–246.*

Hruscsov és társai szemlélete szerint a jelen történelmi folyamatainak politikai és társadalmi centruma a lendületesen fejlődő kelet-európai, szocializmust építő országok, élükön a Szovjetunióval. A gond a szocialista gazdasággal van, amelyben az állami tervvel összehangolt folyamatok hatalmas erőforrások mozgósítását teszik lehetővé, de hiányzik az igazán távlati terv-előirányzatok kidolgozása. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a Szovjetunióban húsz éves, ehhez igazodva, a szovjet szakemberek tanácsait és munkamódszereit követve, Romániában hat éves „népgazdaság-fejlesztési”, illetve az ezt magában foglaló tizenöt éves távlati fejlesztési tervet dolgoznak ki. Ehhez igazodva, ezt teljesítve remélik a gyors fejlődést, a kapitalista országokkal folytatott verseny megnyerését.

A Szovjet Kommunista Párt 1959-ben tartott XXI. rendkívüli kongresszusán az 1956-os XX. kongresszuson már hangoztatott elvet mint a tervezés alapelvét hangoztatták. A két kongresszus között megtörtént az első szputnyik fellövése, az „űrkorszak” nyitánya. A Szovjetunió a termonukleáris és a rakétaipar területén megelőzte a nála kétszer nagyobb gazdasági potenciállal rendelkező Egyesült Államokat. A Szovjetunió vezetői úgy gondolták, hogy ha a KGST nyújtotta integrációt jobban kihasználják, a szocialista országok gazdasági-tudományos és műszaki erőit jobban összpontosítják, a növekedés üteme fokozható, akkor pedig 1980-ra, tehát egy emberöltő alatt elérhető a kommunizmus. Az SZKP 1961-ben tartott XXII. rendkívüli kongresszusán megfogalmazták: a szovjet állam össznépi állam, és a cél 1980-ig a kommunizmus anyagi-műszaki alapjának megteremtése. A húsz éves programban olvasható, hogy 1980-ban a Szovjetunió ipari termelése lényegesen több lesz, mint 1960-ban a világ ipari termelése, a mezőgazdaság három és félszeres növekedése pedig az élelemellátás bőségét eredményezi.³

1962 júniusában Moszkvában a KGST tagországok vezetői tárgyaltak a párhuzamosan kidolgozott hosszú távú tervek egybehangolásáról, és egyezkedtek a „szocialista munkamegosztás alapelveiről”. A román vezetők nem fogadták el a román gazdaságra kiosztott szerepet, és 1964-ben Románia megfogalmazta saját különállására vonatkozó téziseit. Ezek lényege, hogy a román vezetés nem egyezik bele abba, hogy egyes gazdasági vezető funkciók az állam hatásköréből államfölötti szervek vagy szervezetek hatáskörébe menjenek át. Az érvelés szerint:

a népgazdaság tervszerű vezetése a szocialista állam szuverenitásának egyik alapvető, lényeges és elidegeníthetetlen jogköre, mivel az állami terv az a fő eszköz, amivel a szocialista állam valóra váltja a maga politikai, társadalmi és gazdasági céljait, meghatározza a nemzetgazdaság fejlődésének irányát és ütemét, alapvető arányait, a felhalmozásokat, a nép anyagi és kulturális életszínvonalának növelését célzó intézkedéseket. A szocialista állam szuverenitása feltételezi azt, hogy az állam ténylegesen és teljesen

3 Minderről lásd Pető-Szakács 1985: 375–376, valamint 398–399.

rendelkezzen e jogkörök gyakorlati ellátásának eszközeivel, saját kezében tartva a gazdasági és társadalmi élet vezetésének összes mozgató erőit.⁴

Az állam pedig, bár ezt nem mondják ki nyíltan a román vezetők, mi vagyunk – szovjet vagy bármilyen más segítség és támogatás nélkül. Nem mondják ki, de körülírják:

Senki sem ismerheti alaposabban és mélyebben egyik vagy másik országban az osztályerők viszonyát és helyzetét, az erőeltolódásokat és a tömegek hangulatának alakulását, a belföldi és nemzetközi körülmények sajátosságait, mint az illető ország kommunista pártja. Minden párt kizárólagos joga önállóan kidolgozni a maga politikai vonalát, konkrét célkitűzéseit, ezek elérésének útjait és módszereit. [...] Nem létezik és nem létezhet „atya-párt” és „fiú-párt”, „felsőbbrendű párt” és „alárendelt párt”, csak az egyenjogú kommunista és munkáspártok nagy családja létezik, egyetlen pártnak sincs és nem is lehet kivételes helye, nem kényszerítheti rá más pártokra irányvonalát és véleményét.⁵

Nem csupán vakmerő hatalmi manőverezésről van szó, hanem a szovjet–kínai konfliktus jó taktikai érzékkel való kihasználásáról is. A szovjet tankok segítségével történő hatalommegragadás periódusához, a szovjet gazdasági-műszaki segítséggel, szovjet tanácsadókkal elkezdődő államépítés időszakához, az ország szovjet mintára való területi-adminisztratív átszabásához, a sztálini alkotmány lemásolásához, az ötvenes évek elejéhez képest mindez igen komoly szemléleti és szerkezeti változást feltételez. Továbbá feltételezi azt a tudást, amely éppen a hosszú távú tervek előkészítése, kidolgozása során halmozódott fel: pozitív, leltározó, jelentős mennyiségű tudást, valamint a szervezési potenciál kialakításának és fenntartásának, a kongresszusok és a pártműködtetés mindennapi formái által biztosított sikeres legitimációtermelés mechanizmusainak az ismeretét, illetve az erre építő szervezeti formákat, nem utolsósorban: egy új generáció legjobbjainak integrálását a párt- és állami tevékenységbe.

Romániában a felhalmozás, egy új modernizációs korszak – annak ellenére, hogy már a negyvenes évek végén meghirdették – csak az ötvenes évek végén kezdődött. Nemzetközi összehasonlításban ez nem volt egy kiugróan sikeres folyamat.

4 Lásd: *Nyilatkozat...* 1964: 29–30. Ugyanitt olvasható, hogy „A KGST-ben résztvevő szocialista országok gazdasági együttműködésükkel kapcsolatosan megállapították, hogy a nemzetközi szocialista munkamegosztás fő módszere, a nemzetgazdaságok közötti együttműködés fő formája a tervek összehangolása a két- és többoldalú megegyezések alapján. A KGST-tag szocialista országok együttműködési kapcsolatainak fejlődése folyamán javaslatok merültek fel olyan formákra és intézkedésekre, mint az összes tagországok számára közös egységes terv és egységes tervező szerv, az iparágankénti műszaki–termelési államközi szövetségek, a több ország közös tulajdonában levő vállalatok, az államközi gazdasági komplexumok stb.” A román vezetők azzal indokolják lépésüket, bár létezik az a tendencia, amelyről Lenin is beszélt, és amire a szovjet vezetők hivatkoznak, csak hogy az egy más világtörténelmi korszakra vonatkozik, és „az egységes világgazdaság kialakulásának tendenciája” a hatvanas évek elején megnyilatkozik ugyan, de „ez a tényező nem hághatja át a szuverén és független országok népgazdaságából álló szocialista gazdasági világtér jelenlegi szakaszára jellemző objektív törvényeket.” (uo. 31.) Természetesen az állásfoglalást és az emögött kialakuló különállási tendenciát a szovjet és kínai kommunista vezetés nyílt vitája, a szovjet politikai, katonai befolyási lehetőségek korlátozottsága nyomán kialakuló politikai játéktér teremtette meg a román vezetés számára.

5 *Nyilatkozat...* 1964: 49.

1960-ban Románia gazdasági fejlettségben a szocialista országok közül csak Jugoszláviát előzi meg, Görögországgal és Portugáliával egy szinten áll. 1980-ban Jugoszláviával továbbra is egy szinten van, Görögország megelőzi, Portugália – amely 1986-ban csatlakozik az Eu-hoz – egy kevéssel lemarad mögötte.⁶

Az általam vázoltak szempontjából fontosnak tartom a szociológia és a közgazdaságtan modernizációs megközelítését mint a jelenségek összességét magyarázó keretet. Nem a pólusok megléte, az elvárásolt és racionális, vagy a tradicionális és modern szembenállás folyamatossága, hanem épp az átmenetek sokasága, illetve a fordulatok mibenléte, milyensége az, ami magyarázatot követel. Az, hogy fordulatok, szakadások történnek a gazdasági-társadalmi folyamatokban, kétségtelen, ezek bemutatása azonban nagy kihívás és próbatétel a kutató számára, akinek feladata az átmenet folyamatainak történeti feltárása. Amíg a részletekkel van elfoglalva, ezek időbeli egymásutánját, lehetséges ok-okozati viszonyait méregeti, használhat jelzős szerkezeteket: politikai, kulturális, társadalmi, vagy éppen: vegyipari, infrastrukturális modernizáció, a periféria modernizációja. A fejlődés, pozitívan értékelt változás, vagy éppen a felhalmozás szilárd képe áll a fogalomhasználat mögött. A bizonytalanság akkor válik szorongatóvá, amikor a korszakot a maga egységében kell szemlélni, megítélni. Miben változott meg, milyenné vált a romániai társadalom (és vele együtt, benne: a székelyföldi magyar társadalom) a szocializmus negyvenkét éve alatt? Miben és mennyire változott meg végérvényesen és visszafordíthatatlanul? Bizonyíthatóan hol vannak a változás fordulópontjai? Ha a modernizáció tág értelemben vett társadalmi változást jelent, amelynek eleve nem adott sem az irányja, sem a változás mibenléte,⁷ akkor a folyamat és a végeredmény leírása konstitutív jellegű, és túlmutat a szűk értelemben vett tudományos feltáráson.

A fenti, kiemelten fontos kérdések közül a harmadikat állítom dolgozatom középpontjába. Célom az ötvenes-hatvanas évek fordulójának bemutatása Románia egy elmaradott régiójában, a magyar többségű Székelyföldön.

Munkám *feltáró* jellegű. A vizsgált területi-adminisztratív egység – 1952 és 1960 között Magyar Autonóm Tartomány (MAT), majd 1960 és 1968 között, a megyésítés időszakában Maros Magyar Autonóm Tartomány (MMAT)⁸ – levéltári munkára alapozó kutatása alig három éve kezdődött el.

Úgy gondolom, hogy a fordulat megértéséhez a tágabb keretről, az időszak általános gazdasági-fejlesztési folyamatairól is szólnom kell.

6 A gazdasági fejlettségi szint összehasonlítása a korrigált GDP/fő mutató alapján – lásd Hunya 1990: 50.

7 A tankönyvének bevezetőjében beszél erről Diedericks (1995: 14).

8 A Magyar Autonóm Tartomány eredetileg kilenc rajont (=járást) foglalt magába: Marosvásárhely, Régen, Maroshévíz, Gyergyó, Csík, Kézdi, Sepsi, Udvarhely és Sepsiszentgyörgy rajonokat. 1956-ban Udvarhely és Erdőszentgyörgy rajonok egy részéből létrehozzák Keresztúr rajont. 1960 decemberében Erdőszentgyörgy rajont Marosvásárhely, Keresztúr rajont Udvarhely rajonba olvasztják be, Kézdi és Sepsi rajonokat Brassó tartományhoz csatolják, Ludas és Sármás rajonokat, valamint Dicső rajon egy részét pedig a megmaradt területhez, létrehozva így a Maros Magyar Autonóm Tartományt. Az előbb említett szerkezetben 77, az utóbbiban 63 százalék a magyar nemzetiségűek aránya.

KONGRESSZUSOK ÉS TERVEK

A kelet-európai pártállamok hivatalos, hatalmi időszámítását a kongresszusok, és a kongresszusok közötti országos pártkonferenciák tagolták. Ezeknek egyszerre volt jelentős hatalmi legitimációs, rituális és a párthierarchiát felállító, illetve megerősítő, feladatkielölő, praktikus szerepük. A nyitó előadást, amely a legutóbbi hasonló alkalom óta eltelt időszak eredményeit, valamint az elkövetkező időszakra vonatkozó irányelveket ismertette, a párt első embere tartotta, ugyanaz, akit az utolsó napon ünnepélyesen megerősítettek tisztségében. Gondosan elképzelt, felépített koreográfia szerint következtek a kongresszusi küldöttek munkasikereket ismertető, az elhangzott jelentés egyes részeit kiemelő, egyetértésüket hangsúlyozó felszólalásai – a kongresszusokon a reprezentativitás a lehető legáltalánosabb kellett hogy legyen, a forgatókönyvírók elképzelése szerint a szónoki emelvénnyel a „párt és az ország”, később a Ceaușescu-korszakban „a szocialista nemzet” kellett hogy megnyilatkozzon. A kongresszus anyagait tartalmazó, az események után a pártkiadónál megjelent kötetekből a „párt és az ország” szándéka nem, de a rendezők elképzelései jól kielemezhetőek.

A kongresszuson elfogadták az országos gazdaság- és társadalomfejlesztési terveket. Módosították a párt szervezeti szabályzatát, megválasztották az új vezetőséget: a revíziós bizottságot, a központi vezetőség vagy bizottság tagjait és pótagyjait, melyek tagjai választották meg azután az ellenőrző bizottságot, a politikai bizottságot, a titkárságot, az első titkárt (vagy főtítkárt).

A kongresszuson elfogadott nemzetgazdaság-fejlesztési irányelvek a hatalom vezényelte társadalomépítés regulatív szabályaivá váltak. Elfogadásuk után a propaganda a legfelsőbb szinttől az intézményekben zajló pártoktatásig ezeket idézte, variálta, sulykolta; az éves tervezés és a tervek lebontása során kikényszerítette, hogy az államapparátus tevékenységében ezekhez igazodjon.

Romániában az elhúzódó hatalmi harcok, az államszervezési bürokratikus kompetencia és a pártszervezés hiányosságai miatt lassan alakult ki a pártállam olajozottan működő szerkezete. A hatalomátvétel után hét évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az 1948 februárjában megtartott, a kommunista és a szociáldemokrata pártokat egyesítő kongresszust egy újabb kövesse. Ebben az időszakban vezették be a tervgazdaságot,⁹ két egyéves és egy ötéves tervet dolgoztak ki, de ezek nem kerültek pártkongresszus elé, ezért az elfogadásuk, végrehajtásuk nélkülözötte a később kialakult legitimációt és ritualitást. Meghirdetésük helyszíne nem a párt, hanem az államvezetés legmagasabb fóruma, a Nagy Nemzetgyűlés volt. A párt ekkor még nem tudta megteremteni és kihasználni azokat a gyakorlati és szimbolikus előnyöket, amelyeket a kongresszus, a pártépítés és az országfejlesztés meghirdetésének összekapcsolódása jelenthetett számára. A tervek kidolgozását és jóváhagyását szűk csoport, feltehetőleg szovjet szakértők közreműködésével¹⁰ sietősen végezte, nem volt

⁹ A tervgazdaság megszilárdítása egy hosszabb folyamat eredménye, lásd erről Réti 1990.

¹⁰ Fontos lenne feltárni, ismerni a tervek kidolgozásában oroszlanrészt vállaló Pénzügyminisztérium vezetőjének, Luka Lászlónak, valamint a szovjet tervezés központi alakjának, Varga Jenőnek

idő és alkalom a pártapparátus bevonására. Az első, 1949-es egyéves terv előterjesztésekor Gheorghiu-Dej elismerte, hogy azért csak egy évre terveztek, mert az életbe léptetés határideje

nem adott elegendő időt hosszúléjartatú terv számára szükséges, szélesebb arányú előtanulmányokhoz. [...] Ezek az előtanulmányok kimondottan a tervszerűsítés céljaira előkészített, tudományos alapokon kidolgozott statisztikai és dokumentáris anyagot követeltek volna meg, márpedig ez az anyag csak most van előkészületben. [...] T]apasztalataink – sem a technikai apparátus, sem gazdasági kádereink tapasztalata – nem tették lehetővé hosszabb időszakra szóló terv kidolgozását.¹¹

A második öt éves, valamint az 1951–1955 közötti időszakra szóló öt éves tervet szintén a Nagy Nemzetgyűlés fogadja el.¹² Ez utóbbiban az alapvetőnek tekintett mutatószámok mellett olyan kitételek is találhatóak, amelyek arra utalnak, hogy a terv nemcsak irányt mutatott, hanem ekkor még a kezdetleges munkaszervezés, munkafegyelem megerősítését is közvetlenül szolgálta. Kötelezőnek írja elő például, hogy a munkát termelési grafikonok alapján szervezzék és végezzék, és ezzel kialakítsák a vállalatoknál a ritmikus termelés¹³ feltételeit. Kiemelt céllá teszi a terv- és a pénzügyi fegyelem megerősítését a központi vállalatokban és gazdasági szervezetekben. Javasolja, hogy kezdjék el az ipari vállalatok profilálását, ezzel teremtsék meg fejlődésük kereteit, továbbá alakítsák ki az egyes vállalatok számára megfelelő termék kategóriákat, hogy így növelhető legyen a termelési teljesítményük. Javasolja a standardizációs tevékenység erősítését elsősorban a nehéziparban, az elektrotechnikai, az építőiparban és a mezőgazdaságban, valamint „a kialakított standardok szigorú alkalmazásának meggyökereztetését”.¹⁴ Csupán 1955-ben kerül pártkongresszus elé, a jelentés részeként, az immár második öt éves „népgazdaság-fejlesztési terv”, melynek irányelveit a küldöttek elfogadták.

Ebben a tervben is vannak olyan kitételek, amelyek arra utalnak, hogy a termelés stabilitásának biztosítása még mindig nagy probléma. Kiemelten foglalkozik az ötödik, *Fő munkálatok, az új technika bevezetése* című fejezetben az épülőfélben levő egységek befejezésének és üzembe helyezésének kérdésével. A reális helyzetre, negatív tapasztalatokra utalnak azok a megjegyzések, amelyek arra vonatkoznak,

a kapcsolatait. A Szovjetunióban együtt dolgoztak, Varga Lukát mint kitűnő közgazdászt emlegette. Az pedig természetes, hogy Gheorghiu-Dej, Ana Pauker és Luka László ellenfele, mindaddig, amíg nem dőlt el a hatalmi harc, nem tudott olyan kongresszust megszervezni, amelyet teljes mértékben uralt és saját legitimitációjának növelésére használhatott volna. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy az ötvenes évek eleje a hatalmi harcok mellett az államszervezés lázában telt: új adminisztratív-területi felosztást kellett kialakítani, az új hatalom helyi szervezeteit létrehozni, megalkotni az új alkotmányt.

11 Részlet Gheorghiu-Dejnek a Román Népköztársaság 1949. évi állami terve kapcsán a Nagy Nemzetgyűlés előtt 1948. december 27-én elmondott beszédéből. In: *Az 1949. évi Állami terv*. é.n.: 13–14.

12 Például 1950 decemberében szavazza meg a Nagy Nemzetgyűlés *A Román Népköztársaság öt éves nemzeti gazdasági fejlesztési tervét az 1951–1955-ös évekre*. Megjelent a *Buletinul Oficial* 117. 1950. december 16-i számában.

13 Azaz a tervelőírásoknak megfelelő, a tervelőírásokban szereplő egységnyi időszakokban (hónapokban, negyedévekben, félévekben) elvégzett tevékenységeket.

14 *Buletinul Oficial* 117. 1950: VII. fejezet, Szervezési intézkedések

hogy az építkezési munkálatokat alapos technikai-gazdasági tanulmányok alapján kell megtervezni, s a munkálatokat a műszaki dokumentáció jóváhagyása után szabad csak beindítani, valamint „az új objektumok megtervezésénél az egyidejű építkezések számának korlátozására kell törekedni, hogy csökkentsük az építkezések időtartalmát, a munkálatok önköltségét és az alapok befagyasát.”¹⁵ A tervben kis ki-tételként, és nem fő helyen olvasható a kutatásra-előtanulmányokra alapozó távlati tervezés fontosságára való utalás:

Népgazdaságunk harmonikus fejlesztése érdekében a főbb nemzetgazdasági ágakban, mint a vegyiparban, a villamosenergia-iparban, a kohóiparban, a vasúti és közúti szállítá-soknál stb. hosszabb időre szóló távlati terveket kell készíteni. E célból szakembereink és tudósaink széleskörű részvételével tanulmányokat, kutatásokat, technikai-gazdasági számításokat kell végezni.¹⁶

Csak 1958-ban kezdődik Romániában, akárcsak más KGST-tagországokban, szovjet biztatásra és szovjet tanácsadók részvételével, a távlati tervezés megalapozásának a folyamata. Erről Gheorghiu-Dej így számol be a III. pártkongresszuson elmondott jelentésében:

Az előkészítő munkálatokban, amelyek a párt és államvezetés közvetlen irányításával folytak, az Állami Tervbizottságon és a minisztériumokon, a tartományi, rajoni, városi pártbizottságokon és néptanácsokon kívül részt vett több mint 20.000 szakember, mérnök, tudós, ipari és mezőgazdasági élmunkás. A két éven át tartó munkálatok elősegítették a központi és helyi szervekben dolgozó párt- és állami aktivisták gazdasági felkészültségének gyarapodását, s a gazdasági vezetés tökéletesedésének lehetőségeit tárták fel. A dokumentációs anyag előkészítésére szervezett számos munkaközösség tevékenységében eredményesen egybeötöződött a népgazdaság központi vezető szerveinek hozzáértése a helyi párt-, állami és gazdasági szervek, valamint a dolgozó tömeg körében élő, a termeléssel közvetlen kapcsolatban álló legértékesebb káderek kezdeményező készségével és tapasztalatával.¹⁷

Az ötvenes évek végén első alkalommal történt Romániában, hogy valóban sikerült jelentős szakismeretet bevonni a fejlesztési előkészületekbe. A kidolgozást követte a „mediatizálás”: országos vita a tervekről, hogy ne legyen olyan, felelős helyen dolgozó alkalmazott, aki ne tudna ezekről. És voltak hosszabb távú következmények is.

ÚJ MODELL

Romániában a sztálini korszakban alakították ki a modernizációs ugráshoz szükséges hatalmi-gazdasági, adminisztratív-bürokratikus kereteket. Az államgépezetet a Pauker–Luka–Georgescu csoporttal való 1952-es leszámolás után Gheorghiu-Dej

15 *Buletinul Oficial* 117. 1950: VII. fejezet, Szervezési intézkedések

16 *Buletinul Oficial* 117. 1950: VII. fejezet, Szervezési intézkedések

17 Lásd az idézett részt Gheorghiu-Dej 1960: 25–26.

és csoportja egységes elképzelései szerint kormányozták. Mint a bevezetőben már utaltam rá, Romániában is csak a hrucsovi időszak beköszöntével vált lehetségessé a sztálini gazdaság- és társadalomvezetéstől való relatív eltávolodás. Tudniillik ez nem volt gyökeres szakítás:¹⁸ továbbra is – természetesen – a szűk pártvezetés kezében maradt a társadalomépítési, gazdasági folyamatokat befolyásoló döntések joga, mégis fokozatosan átalakult a döntés előkészítés folyamata, átalakultak a döntések végrehajtását szolgáló mechanizmusok. Nem társadalmi nyomás kiváltotta engedményekről, csupán a társadalmi fogyasztási szükségletek konjunkturális figyelembevételéről beszélhetünk, a társadalomnak továbbra sem volt beleszólása az elosztásba, de a korszak a lakosság számára érezhetően fellendülést, viszonylagos egyéni felhalmozási lehetőséget jelent.

A fordulat a periférián

1958 novemberében, a RMP KV plenáris ülésén Gheorghiu-Dej megdicsérte a Magyar Autonóm Tartomány (MAT) pártvezetését. Arról beszél *Jelentésében*, hogy a pártszerveknek gazdasági téren is hatékony ellenőrzést kell gyakorolniuk a vállalatok adminisztratív vezetősége fölött – ez pedig csak úgy lehetséges, ha a pártszervezetek tanulmányozzák és ismerik az üzemszervezés és a tervezés műszaki-gazdasági kérdéseit, a termelési folyamatot, a helyi lehetőségeket, és a szakemberekkel közvetlen munkakapcsolatban vannak. A hatéves és a tizenöt éves távlati terv kidolgozása alkalmat teremt minderre. A MAT (és a beszédben még megemlített Szucsáva tartomány, hogy ne csak a MAT legyen példakép) pártbizottsága azért érdemel dicséretet, mert nem elégedett meg azzal, hogy irányítsák és ellenőrizzék a tervjavaslatok kidolgozásának munkáját, hanem „a néptanácsokkal és a helyi gazdasági szervekkel együttesen tanulmányokat és távlati javaslatokat dolgoztak ki az illető tartományok gazdasági fejlesztésére”.¹⁹ A pártbizottság aktivistái eddig csak irányítottak és számon kértek, 1958-ban a gazdasági fejlesztés tervezéséhez azonban a néptanácsok és gazdasági egységek szakembereivel kellett leülniük tárgyalni és egyeztetni. Már az ötvenes évek elején követett módszer volt, hogy a tartományi pártbizottság egyes gazdasági kérdéseket az illető vállalatok igazgatói (valójában a nagyobb részben munkásigazgatók helyett a vállalatok főmérnökei, szakemberei) által készített jelentések alapján vitat meg, majd ezután hoz döntést. Az ötvenes évek közepétől kezdve az aktivisták (gazdasági kérdéseket illetően a gazdasági osztály aktivistái) saját jelentéseket készítettek, ezt társjelentésként a szakemberé mellé csatolták. Mindkettő

18 A román pártvezetés sosem távolodott túl messzire a sztálinizmustól, a szocialista táboron belüli különütasságának nem elvi, hanem gyakorlati szempontjai voltak: „a vezetés hatalmának megőrzése, valamint az iparosítás román koncepciójának, a fejlettebb országok utolérésének a programja” (R. Süle 1990: 234), a desztalinizáció „egészen szűk keretek között maradt” (R. Süle 1990: 231). Ugyanakkor a Gheorghiu-Dej utód, Ceaușescu hatvanas évekbeli nyitása után újra bekövetkezett a diktatúra keményedése, és „a Ceaușescu-rendszer végkifejlete erőteljesen kötődött a sztálinizmus hagyományos vonalához” (Hunya 1990: 56).

19 Lásd Jelentés az RMP KV 1958. november 26–28-i plenáris ülésén. In: Gheorghiu-Dej 1959: 616.

eljutott a pártbizottság tagjaihoz. A társjelentések megírásához már nem voltak elegendőek a hőskorszak pártaktivistáinak általános politikai ismeretei, harci lendülete, osztályhűsége. Szervezési ismeretekre, az illető területre vonatkozó szakismertekre, és a megíráshoz áttekintési, szerkesztési képességekre volt szükség. A kádercserénél egyre gyakrabban jelenik meg az indoklás: a leváltott káder „nem tudja átfogni a rá bízott tevékenységi területet”.²⁰ Az ötvenes évek közepén már kívánatosnak tartották, ha a káderek esti oktatás keretében érettségiznek, vagy látogatás nélküli szakon egyetemet végeznek, az ötvenes évek végétől azonban már az aktivisták számára is kötelező az érettségi, majd felsőfokú tanulmányok végzése. Természetesen, a szabályok érvényesítése együtt járt a generációs váltással: a fiatalok, akik bekerültek az apparátusba, és magas funkciókat foglaltak el, már felsőfokú pártiskolát vagy egyetemet végeztek.

Mindez azért fontos, mert az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején már vannak olyan aktivisták, akik képesek szakemberekkel szakmai kérdésekről tárgyalni, a tervezési folyamatot nemcsak felügyelni, hanem azt elemeiben és összességében is megérteni.

A nagy, évtizedekre kiható fordulat kezdete a gazdasági-urbanizációs fejlettség szempontjából perifériának számító, a történelmi Székelyföldet magába foglaló, annál valamivel kiterjedtebb Magyar Autonóm Tartományban is az ötvenes évek vége. 1958. február 13-án a tartományi politikai bizottság ülésén Manea Manescu, az RMP KB gazdasági igazgatóságának aligazgatója számol be a tartományban tett látogatásáról. Elmondja, hogy az általa vezetett bizottság a nyersanyag-gazdálkodás helyzetét, és ez alapján a tartomány gazdasági profilja kialakításának lehetőségeit tanulmányozta. Hangsúlyozza, megértette a tartomány fejlődésének a problémáját; elkezdődött a 15 éves perspektivikus fejlesztési terv kidolgozása.²¹

A tervek rohamléptekkel készülnek: az első változat 1958 szeptemberére,²² a második 1959 augusztusára,²³ a harmadik pedig 1960 áprilisára.²⁴ Közben, 1959 szeptemberében, a legfelsőbb párt- és államvezetők látogatnak el a tartományba: szeptember 10-én Gheorghiu-Dej és Chivu Stoica elvtársak²⁵ elhelyezik az új vegyipari kombinát alapkövét, ami új korszakot nyit Marosvásárhely gazdasági-társadalmi fejlődésében.

1959 egyébként is a számvetések éve: nem véletlen, hogy a MAT egyetlen statisztikai évkönyve az 1959-ben elvégzett munka eredményeként 1960-ban jelenik meg. A *Magyar Autonóm Tartomány a gazdasági fejlődés útján* című kiadvány Szóvérfi Zoltán tartományi propaganda-titkár felügyeletével, Keszi-Harmath Sándor

20 A szó szerinti román kifejezés: „nu poate cuprinde sarcinile încredințate”. Igaz, a leváltások valódi indítékai általában nem jelennek meg a Politikai Bizottság üléseinek jegyzőkönyveiben, de sejtethető, hogy akinek – egyebek mellett – ezt is a számlájára írják, annak a felkészültségével, értelmi képességeivel is baj van, netalán viselkedésével anyagi kárt, presztízsveszítést okozott.

21 Állami Levéltár Maros Megyei Fiókja (MÁL), Maros Megyei Pártbizottság Iratai – 1134. fond, 1958/192-es iratcsomó, 43–48.

22 MÁL, 1134-es fond, 1958/194-es iratcsomó, a Politikai Bizottság ülései, 56–376.

23 MÁL, 1134-es fond, 1959/226-os iratcsomó 14–254. – a Politikai Bizottság ülései; 1959/227-es iratcsomó 1–110. – a Politikai Bizottság ülései

24 MÁL, 1134-es fond, 1960/ 287-os iratcsomó, Gazdasági komisszió; 1–165.

25 Ekkor Gheorghiu-Dej az RMP első titkára, Chivu Stoica pedig a Minisztertanács elnöke.

közgazdász, a Tartományi Néptanács Tervosztályának munkatársa vezetésével készül el. A kötetet a nyomdából visszafordítják, a szerzők ellen megfélemlítő kampányt indítanak, Keszi-Harmath Sándort kizárják a pártból, eltávolítják állásából. Az indok: Székelyföldet emlegetnek, az ország különálló részeként kezelik a MAT-ot, és nem országos keretekbe beágyazva beszélnek a jelenségekről. Korabeli abszurd, hogy az autonóm tartományban az autonomizmus mint elitélő vádpont jelenik meg! Az igazi cél politikailag a megfélemlítés, a MAT megszüntetésének előkészítése, gazdaságilag pedig az egységes tervezés megerősítése.

Három leírás, statisztikai összegzés áll rendelkezésünkre, hogy a hatvanas években beinduló gyors modernizáció előtti állapotot áttekintsük. Az egyik a statisztikai évkönyv, a másik a három fejlesztési terv, a harmadik a Keszi-Harmath Sándor vezetésével végzett munka kézírata. Sajnos, még így is elég vázlatos az a kép, ami mindezekből kibontható.

A Székelyföld alapproblémája, az ipar hiánya minden megközelítésben felbukkan: „Bár a Székelyföld népsűrűsége nem volt nagy, a munkalehetőségekhez viszonyítva nagyszámú fölös népesség keletkezett, amelyet a gyáripar – fejletlensége miatt – nem tudott felszívni. Az egyre jobban kiéleződő viszonylagos túlnépesedés és az azzal járó összes társadalmi, gazdasági bajok határozottan, sürgetőleg vetették fel a Székelyföld iparosításának szükségességét.”²⁶ Ha nem iparosítanak, folyamatos lesz a társadalom elmaradottsága, szegénysége.

Az ötvenes években történnek meg a villamosítás kezdőlépései. A földgázt felhasználó gyulakutai hőerőmű 1958-tól működik teljes kapacitással. Az áram távvezetékessel szállítása azonban csak részben megoldott: Marosvásárhely, Régen, Szováta Gyulakutáról, Székelykeresztúr és Székelyudvarhely Segesvárról, Gyergyószentmiklós és Balánbánya Békásról, Sepsiszentgyörgy Brassóból kapja a villamos áramot, – Csík pedig ekkor még sehonnan. 1944 előtt 32, majd 1945–58 között 67 faluban történt meg a villanyáram bevezetése. Az ugrásszerű gyarapodás ezután következik, a társadalom nagy része csak a hatvanas években ismeri meg a villanyáram mindennapi használatának előnyeit.

A földgázellátás egyedül Marosvásárhelyre jellemző – a lakások 91,46%-át ekkor már ezzel fűtik. Falusi helységek a saját erőforrás hiánya miatt nem tudnak kapcsolódni a gázellátásba: 1955-ben 15 helység kéri, hogy vezessék be a gázt, de csak kettőnek vannak meg ehhez a saját pénzügyi eszközei.²⁷

Városi tömegközlekedés négy településen van (Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy, Gyergyószentmiklós, Régen). A lakáshelyzet minden városban katasztrofális. Miközben a városok lakossága 60.000 fővel nőtt 1952–56 között, a lakásfelület-gyarapodás csak feleannyinak elegendő, Marosvásárhelyen egy személyre 4,22 négyzetméter lakófelület jut.²⁸

Az utazás, áruszállítás igen nehézkes – akkoriban még a mai körülmények között viszonylag kis távolságok (például Székelyudvarhely–Csíkszereda közötti

26 Keszi-Harmath 1959: 41–42.

27 MÁL, 1134-es fond, 1959/226-os iratcsomó, a Politikai Bizottság ülései, 68.

28 MÁL, 1134-es fond, 1959/226-os iratcsomó, a Politikai Bizottság ülései, 73–74.

50 km) is jelentőseknek mondhatók. 1955-ben az országúti személyszállítást a tartományban 44 autóbusz végzi, ezek száma 1959-ig 81-re szaporodik, az 1955-ben fuvarozó 198 teherautó száma 1959-ig 482-re növekszik. A teljes úthálózat hossza 3121 km, ennek 4,35 százaléka modernizált (aszfaltozott vagy betonozott), legtöbbjük kövezett (80,39%), de akad jócskán földút is (13,64%). A tanulmány minősítése szerint a teljes úthossz 25%-a jó, 34,5%-a közepes, és 39,6%-a rossz minőségű.²⁹ A Székelyföld belsején áthaladó Marosvásárhely–Szováta–Székelyudvarhely–Csíkszereda út korszerűsítését 1960-ban kezdik el.

Az ötvenes évek áru-, ezen belül élelmiszerellátási problémái azért is jelentkeznek, mert folyamatos a magánkereskedelem (elsősorban a piaci árusítás) visszaszorítása. 1952–1958 között a városi kereskedelmi áruforgalom megkétszereződött (de 1948–59 között a városi lakosság száma is 102.830-ról 222.779-re emelkedett), ezen belül a szocialista kereskedelem áruforgalma három és félszer nagyobb lett. 1952-ben még 51, 1958-ban már csak 22%-a volt az egész áruforgalomnak az, amit a magánkereskedelem bonyolított. A bővülő üzlethálózat is a szocialista kereskedelem városi terjedését jelentette. 1952-ben a tartomány városaiban 80 állami élelmiszerüzlet, 183 ipariáru-üzlet, 6 zöldség és gyümölcsüzlet és 55 közétkeztetési egység volt. 1958-ban 270 élelmiszerüzlet, 268 ipariáru-üzlet, 70 zöldség- és gyümölcsüzlet, 130 közétkeztetési egység működött: „az élelmiszer szektorban 808 fogyasztóra jut egy üzlet, az ipari áruk szektorában 793 fogyasztóra egy üzlet, a vendéglátó iparban 1890 fogyasztóra egy egység, a zöldség és gyümölcs szektorban viszont még mindig 4120 fogyasztóra esik egy eladási egység...”³⁰ Falvakon a fogyasztási szövetkezetek üzlethálózata működött, 1958 végén 1376 egységgel (üzletek, kocsák és úgynevezett kioszkok, elárusítást végző bódék). Ezek közül a legtöbb a vegyes üzlet (660) és a falatozó (ismertebb nevén bodega vagy bufet, valójában kocsmák, 424). Cukrászda falusi környezetben mindössze 8 működött, itt a cukrászdák elterjedése, a kávézás szokása a kollektivizálás (a lazább munkaritmus kialakulásának) közvetett következménye.

A lakossági jövedelmek egyre nagyobb százaléka származott a szocialista szektorból – 1952-ben az összjövedelem 57%-a, 1958-ban már 76%-a. Ha az 1952-es szintet száz százaléknak vesszük, a lakosság összes pénzjövedelme a hat év alatt 220, az egy főre eső pénzjövedelem 205 százalékra nőtt.

1952–58 között az átlagbérek 76 százalékkal emelkedtek. A falusi lakossághoz eljutó pénzüsszegek is növekedtek, hiszen a kötelező beszolgáltatás eredménytelensége az államot arra kényszerítette, hogy a felvásárlás és szerződéses termeltetés módszereit alkalmazza.³¹

Mindezen változások mögött elsődlegesen politikai megfontolások álltak. A KB nem véletlenül éppen az 1956. december 27–29-i plenáris ülésén határozott a felhalmozási alap és a fogyasztási alap közötti arány módosításáról ez utóbbi javára.

29 MÁL, 1134-es fond, 1959/226-os iratcsomó, a Politikai Bizottság ülései, 62.

30 Keszi-Harmath 1959: 171–172.

31 Keszi-Harmath 1959: 180–187.

A prioritásokat meg kellett változtatni, megkezdődött az előkészület az országhoz igazodva a periférián is a gyorsuló ütemű modernizációra.

Az 1960. december 18-án alkotmánymódosítással létrehozott új területi-adminisztratív szerkezet, a Maros Magyar Autonóm Tartomány (MMAT) vezetésében már 1961 végén, 1962 elején fontos változások történnek. Augusztus 28-án Csupor Lajos helyett Iosif Bancot nevezik ki a tartományi pártbizottság első titkárának.³² Még ez évben, december 29-én megtörténik a váltás a másik kulcspozícióban is: Vargancsik István helyett Dicső rajon (=járás) addigi első titkára, Vereş Nicolae kerül a marosvásárhelyi pártbizottság élére.³³ A harmadik személy, aki ellen eljárás indul és fel függesztik tagságát a Tartományi Néptanács Végrehajtó Bizottságában: Kocsis Sándor, a Néptanács kereskedelmi osztályának vezetője.³⁴ Kocsis egy az ötvenes évek elejétől funkcióban levő szürke eminenciás, aki a tartomány kereskedelmének áruval való ellátásáért, illetve az árueosztásért felel, – mellesleg pedig hivatalosan (a pártgazdaságon keresztül), egyben nem hivatalosan (funkciókkal járó kivételezésekkel, ismeretségek működtetésével) a nomenklatúra ellátását is felügyeli.³⁵

1962. január 6–7-én tartják a tartományi pártkonferenciát. Ezen egyértelművé válik a vezetőcserében az etnikai fordulat: bár a tartomány lakóinak 64 százaléka magyar nemzetiségű, a Tartományi Pártbizottság 50,5%-a, a Büro 54%-a román nemzetiségű lesz.³⁶ A román első titkár mellett két román és két magyar titkár vezeti a tartomány pártügyeit.³⁷ Végül 1962 januárjában leváltják Lukács Lászlót, a Tartományi Néptanács VB elnökét, helyét Puni Dumitru foglalja el.³⁸

1961-ben a MMAT is a tervezés átfogóvá tételére, a tervfegyelem helyi szintű megerősítésére történő országos kísérlet helyszíné. Fél éven keresztül visszatérő téma a központból érkező tervjavaslatok helyi szinten való megvitatása, a kiegészítésekkel együtt a javaslatok összegzése és a központba való felküldése, majd a visszaküldött, immár kötelező tervmutatók lebontása. Vasile Patilineţnek, az RMP KB megbízottjának értékelése szerint először fordult elő Romániában, hogy egy hat hónapig tartó folyamat során sikerült előkészíteni a következő éves tervet, és ennek

32 MÁL, 1134-es fond, 301/1961-es iratcsomó, 168.

33 MÁL, 1134-es fond, 304/1961-es iratcsomó, 142.

34 MÁL, 1134-es fond, 304/1961-es iratcsomó, 1.

35 A vezetőcserék egyértelműen etnikai alapon történnek, hiszen ekkor a tartomány is, Marosvásárhely is magyar többségű. Kocsis esetében ezen túl az is nyilvánvaló, hogy az új első titkár saját emberét ülteti a kulcspozícióba. A politikai vezetőváltás esetében azonban generációváltás is történik; elődeiknél képzetesebb utódok érkeznek. Csupor és Vargancsik illegalisták, Banc a negyvenes évek végén, Vereş az ötvenes években kerül a pártapparátusba. Banc Moszkvában végez pártfőiskolát, Vereşnek mérnöki végzettsége van.

36 MÁL, 1134-es fond, 329/1962-es iratcsomó, 265.

37 MÁL, 1134-es fond, 329/1962-es iratcsomó, 169. Az első titkár Iosif Banc, a helyettesének számító szervezési titkár Ioan Cozma, a propagandáért Jakab István, a mezőgazdaságért Gheorghe Raita, az iparáért Anderko József felel.

38 MÁL, 1134-es fond, 329/1962-es iratcsomó, 3.

köszönhető, hogy Románia fejlődési üteme a szocialista táborban Szovjetunió után a legnagyobb.³⁹

A tervmutatók lebontása, megvitatása és kötelezőként való bemutatása hosszabb, egy hónapos folyamat. Kiküldöttek érkeznek a minisztériumokból, akik részt vesznek a vállalatok gyűlésein, ahol megvitatják és elfogadják a tervszámokat, ezért részletes ütemtervet kell összeállítani. A módszertan új: Csavar Béla, a tartományi Szakszervezeti Szövetség elnöke ezt nem ismerve ajánlja az előkészítő gyűlésen, hogy a vállalatok szakszervezeti csoportjai tárgyalják meg először a tervszámokat. Banc azonban rendreutasítja: „a tervszámok lebontása nem egy szakszervezeti akció”,⁴⁰ ez a tevékenység a pártbizottságok közvetlen vezetésével történik.

Akiknek nagyobb szerepet szánunk ezúttal, azok a szakemberek. A vállaltoknál lehet több gyűlést is tartani, de a munkásokkal csak egyet, ahol tudomásul veszik és megszavazzák a tervszámokat. A vezető tanács üléseire viszont meg kell hívni olyan személyeket is, akik nem tartoznak az adminisztratív vagy politikai vezetésbe, de „akik hozzájárulnak [a folyamat kezeléséhez – G.J.] és tanulmányozzák [és megértik, a többieknek elmagyarázzák – G.J.] a tervszámokat”.⁴¹ Adatokkal eddig még alá nem támasztott feltételezésem, hogy a minisztériumi kiküldöttekkel érdemben nem a vállalat politikai vezetői, hanem a tervteljesítés szakmai feltételeit ismerő szakemberek tárgyalnak. Végül is a tartományi pártbizottság gazdasági osztálya egy, a propagandisztikus, leltározó sémába illeszkedő és semmitmondó jelentésben összegzi az akció eredményeit: 824 gyűlést tartottak, 57.846 volt a résztvevők száma, mintegy 10.000-en szóltak hozzá, megtették a túlteljesítési vállalásokat is.⁴²

Mindezt azért tartottam fontosnak részletesebben ismertetni, hogy jelezzem: változatlanul centralizált vezérlési folyamatról van szó, amiben azonban egyrészt a munkások képviselőire, másrészt a szakemberekre új szerepet osztottak. Az előzőek az előtérben inkább statisztálnak, az utóbbiak a háttérben ugyan, de megfogalmazhatják véleményüket. A legitimációs, rituális játszmák (tervszámok elfogadása, túlteljesítés vállalása) háttérben több megfontoltság, alaposabb szakvélemények tapinthatók ki, a korábbinál jobban jellemző a feltételek reális mérlegelése és az összegyűjtött ismereteknek a tervfolyamatba való beépítése.

1961-ben kétszer kerül sor a tartományban a gazdasági vezetők, szakemberek és minisztériumi kiküldöttek (miniszterhelyettesek, államtitkárok, főosztályvezetők) találkozására.⁴³ Ezeket Fazekas János – akkori miniszterelnök-helyettes – koor-

39 MÁL, 1134-es fond, 295/1961-es iratcsomó. A kijelentés a tartományi pártaktíva november 27-i ülésén hangzott el.

40 Szó szerint: „A tervszámok lebontása most nem egy szakszervezeti akció. Ez egy pártmunka, a párt és nem a szakszervezet akciója, hozzá kell hogy járuljon teljes mértékben minden tömegszervezet, de az egész akció a pártszervezeteink közvetlen vezetésével történik.” MÁL, 1134-es fond, 304/1961-es iratcsomó 2.

41 MÁL, 1134-es fond, 304/1961-es iratcsomó 2.

42 MÁL, 1134-es fond, 304/1961-es iratcsomó, 75–80.

43 Az egyik találkozóra februárban, a másikra decemberben kerül sor. A februárin például, arra hivatkozva, hogy jobban felkészült szakemberre van szükség, leváltják a tartományi néptanács tervosztályának vezetőjét. MÁL, 1134-es fond, 298/1961 iratcsomó 115–126, valamint 304/1961-es iratcsomó, 63.

dinálja. E találkozókön nem az ideológusoké, ideológiáé a főszerep: konkrét gazdasági, infrastruktúra-fejlesztési problémákra, káderkérdésekre kérdeznek rá, próbálnak megoldást keresni.⁴⁴

A tartomány legjelentősebb beruházása a marosvásárhelyi Vegyipari Kombinát – az, amelynek helyét a pártvezetők 1959 szeptemberében már kijelölték. Azóta csak a tervezés, az előkészületek folynak.⁴⁵ 1961-ben még mindig nem kezdik meg az építkezést, de javaslatot tesznek arra, hogy az igazgató magasan képzett, tapasztalt káder legyen: Gross Alexandru, aki a Vegyipari Minisztérium vezérigazgatója. Az 1961-es év végén beindul Kábelgyár igazgatóját Krajováról szeretnék elhozni: aki nem más, mint az Electroputere gyár központi laboratóriumának vezetője, Máthé Balázs elektromérnök.

A nekilendülő építkezéseket előkészítendő, összeállítják a tartomány legjobb építőmestereinek a listáját. Ugyancsak listát készítenek a legjobb közgazdászokról, mérnökökről, technikusokról, hogy megvizsgálhassák, mennyire élnek munkahelyükön tudásukkal, képességeikkel, illetve, hogy kivételes alkalmakkor néhányukat külföldi tanulmányútra küldhessék (Nyugat-Németországba, Belgiumba, Angliába, Csehszlovákiába).⁴⁶ Mindez jelzi: a szakemberek, a szakértelem fontosabbá vált a vak párthűségénél.

1961-ben még csak tervezik, előkészítik a falvak tömeges villamosítását, de 1962-ben már megalakul a tartomány önálló villamosági vállalata.⁴⁷ 1963-ban adják át az első, 1960 óta épülő 220 kilovoltos távvezetékét, amely a békási vízierőművet és a gyulakutai hőerőművet köti össze, és lehetővé teszi az esetleges helyi meghibásodások kiegyenlítését, az áramszolgáltatás biztonságának fokozását, és az útvonalon menti települések villamosítását.

Az 1961. februári tanácskozáson kiderül, hogy a Minisztertanácsban kialakult elképzelések szerint négy minta-rajont jelölnek ki, amelyekben minél hamarabb be kell fejezni a falvak villamosítását – az egyik rajon a Fazekas János által pártfogolt Udvarhely.⁴⁸ Itt is, de az egész tartományban el kell végezni a tervezést, vezetéképítést, és mivel a lakosságnak nincs pénze, a szükséges forrásokat máshonnan (minisztériumi, tartományi néptanácsi alapokból) kell előteremteni. 1960-ban például a Nehézipari Minisztérium építtette a Parajd–Korond vezetékét, ami lehetővé teszi Korond, Felső-

44 A tanácskozáson megbeszéljük, milyen termékek gyártására szakosodjanak a tartomány vállalatai, milyen külföldi felszerelések, gépsorok beszerzését javasolják. Például a székelyudvarhelyi Gábor Áron vállalat a kolozsvári Frigotechnicával együttműködve hűtőberendezéseket gyárt majd; a marosvásárhelyi tejtermékgyár csehszlovákiai, angliai gépsorokat kap. De javasolják új ipari egységek létesítését Erdőszentgyörgyön és Székelykeresztúron, hogy ez segítse várossá válásukat. A tartományi és rajoni beruházási munkálatokról egy „gazdasági ügycsomót (mapa economica)” állítanak össze, hogy rendszeresen követni lehessen ezeket. Követik az új termékek gyártásba vételét, az exportra szánt termékek gyártását, ellenőrzik minőségüket, valamint hogy a megfelelő időben történjen a szállításuk. MÁL 1134-es fond, 298/1961-es iratsomó 115–126.

45 MÁL, 1134-es fond, 313/1961-es iratsomó 36. A Kombinát felépítését több szakaszban tervezik, teljes termelési kapacitását majd 1980-ban éri el. Az első időszakban 659 munkása van, további 175 dolgozó a hőerőműben. Az építkezésen 1600-an dolgoznak majd.

46 MÁL, 1134-es fond, 313/1961-es iratsomó 36.

47 Lásd az *Un secol de electricitate 1898–1998*: 54.

48 MÁL, 1134-es fond, 313/1961-es iratsomó 36.

sófalva, Alsósófalva villamosítását.⁴⁹ 1961-ben központi beruházásból megépült az Udvarhely–Kobátfalva távvezeték, elágazással Zetelaka felé, ez 18 falusi település villamosítását teszi lehetővé.⁵⁰ 1962-ben építik meg tartományi beruházásként a Gyergyószentmiklós–Csíkszereda távvezeték, ezzel Csíkszereda városa – a rajonközpontok közül utolsóként – rákapcsolódik a kiépülő rendszerre.⁵¹

A Tartományi Néptanács Végrehajtó Bizottságának 1962-re vonatkozó javaslataiból kiderül, hogy beindult a falvakban a villamosításhoz szükséges helyi hozzájárulások begyűjtése, de igen lassan halad az akció. Havi, kisebb összegekben lehet csak a lakosságtól begyűjteni a hozzájárulást. Ha van állami vállalat, szövetkezeti egység (kollektív gazdaság) a helységben, az hozzájárul a költségekhez, ha nincs, a tartományi néptanácsnak is vállalnia kell a kisebb-nagyobb arányú támogatást. A lakosoknak a számítások szerint családonként mintegy kéthavi fizetésnek megfelelő összeggel kell hozzájárulniuk településük villamosításához.⁵²

A hatvanas évek elején a leglátványosabb változások a lakásépítésben történnek. Valóban igen jelentős erőforrásokat, szervezési kapacitást fordítanak arra, hogy a legfontosabb tartós fogyasztási cikk, a lakás hiányát megszüntessék. A Tartományi Építkezési Tröszt a tartományban egyike a legtöbb munkást foglalkoztató gazdasági egységeknek.⁵³ Marosvásárhelyen kívül Régenben, Dicsőszentmártonban, Székelyudvarhelyen vannak alvállalatai (ez utóbbihoz tartozik Csík rajon is).⁵⁴ Az 1958-ban létrehozott, a Tartományi Néptanács kereteiben működő Városrendezési, Építészeti és Tervezési Igazgatóság szakemberei⁵⁵ 1962-ben már képesek átfogó, távlati tervek kidolgozására.⁵⁶ A pártszervek által kitűzött feladat: Marosvásárhely szocialista várossá való átépítése, mely program az 1960–1965-ös időszakban több mint 5.000 lakás építését is jelenti. Mint egy 1962 februárjára elkészülő tanulmányból kiderül, mindehhez azonban nincsenek meg a megfelelő urbanisztikai tervek, ezért az igazgatóság munkatársai egy vázlatos elképzelést dolgoznak ki – ezt vi-

49 MÁL, 1134-es fond, 313/1961-es iratcsomó, 36.

50 MÁL, 1134-es fond, 312/1961-es iratcsomó, 193.

51 MÁL, 1134-es fond, 298/1961 iratcsomó 115–126.

52 MÁL, 1134-es fond, 312/1961-es iratcsomó. A költségek települések szerinti eloszlása igen egyenlőtlen. Például a Marosvásárhelyi rajoni, nyárádszentmártoni Csíkfalva község települései esetében a követhető a helyzet: a községközpont, Csíkfalva villamosítása 170.000 lejbe kerül, ebből állami vállalat állja a költségek 22%-át, a többit a lakosok fizetik, egy családra 884 lej jut. Nyárádszentmárton esetében az összköltség szintén 170.000 lej, 12 százalékát állami vállalat adja, a lakosok családonként 992 lejt fizetnek. Vadadon az összköltség 260.000 lej, állami vállalt 14%-ot, a Tartományi Néptanács 38%-ot vállal, a családonkénti költség 1260 lej. Búzaháza esetében az összköltség 190.000 lej, állami vállalat 6%-ot, a Tartományi Néptanács 36%-ot vállal, a családoknak szintén 1260 lejt kell fizetniük.

53 1961 nyarán 4884 alkalmazottja van, közülük csak 36 mérnök, 135 technikus, 72 mester, rajtuk kívül 347 tisztviselő. A munkások aránya 89 százalék, akik 52 százaléka szakképzett. MÁL 1134-es fond, 297/1961-es iratcsomó, 24.

54 MÁL 1134-es fond, 293/1961-es iratcsomó, 57.

55 Egy 1961-es összeírás szerint az intézet dolgozói: 19 műépítész, 41 mérnök, 65 tervező, 39 rajzoló, 6 számítási szakember, 42 fő adminisztratív személyzet. MÁL 1134-es fond, 297/1961-es iratcsomó, 24.

56 MÁL, 1134-es fond, 329/1962-es iratcsomó, 98–113.

tatja meg a tartományi politikai bizottság.⁵⁷ Eszerint előbb a városban még meglévő üres telkekre kell építkezni, a bontás kerülendő. A nagyobb épületegyütteseket úgy kell megtervezni, hogy illeszkedjenek a meglévő infrastruktúrához. A harmadik szakasz egy nagyméretű lakónegyed felépítése a város határában levő szabad területre,⁵⁸ ami alapos tervezést, a város infrastruktúrájának (például vízhálózatának, útvonalainak) átépítését igényli, így nagyon költséges.

A tanulmányból kiderül, milyen információk hiányoznak ahhoz, hogy ne csak az ideológia uralja a problematikát, hanem adatokra támaszkodva, reális módon lehessen a város fejlesztésén gondolkodni. Nem készült felmérés arról, hogy hány tagú háztartások lakják a várost, ti. csak ennek ismeretében lehetséges a különböző nagyságú (szobaszámú) lakrészek arányának megtervezése. E probléma a kiszolgáló kereskedelmi egységek, óvodák és iskolák, közösségi-kulturális épületek számának és jellegének meghatározásakor is felbukkant. Az építések tehát arra figyelmeztetnek, hogy tudás, szakismeretek, ezek rendezése és felhasználása nélkül nem történhet meg a jelentős mértékű változás, a nagyvárossá válás.

Az ellátás a hatvanas évek elején még akadozik. A kenyér jegyre történő eladása ugyan megszűnt, de még mindig sorba kell érte állni. A hús továbbra is hiánycikk. 1961 első negyedévében a termelt mennyiség mintegy 32%-a a bukaresti központnak ment, 13%-át külföldre (Olaszország, Portugália) exportálták, de szállítottak a brassói, plojesti-i munkásközpontoknak, és konzervgyáraknak is, így helybeli fogyasztásra csak 34% (mintegy 320 tonna) maradt.⁵⁹

Ideológiai, propagandisztikus célokat szem előtt tartva és a tartalékokkal gazdálkodva csak az ünnepek alkalmával, néhány napra sikerül az élelmiszerbőség látszatát kelteni.⁶⁰ Ilyenkor importcikkeket is árusítanak.⁶¹ Például 1961-ben május 1-jén és május 8-án, a kommunista párt megalakításának 40. évfordulója alkalmával mint különlegesség került a tartomány üzleteibe 500 doboz Nescaffe, 10.000 kg citrom, 3000 női relon zokni, 500 relon férfi ing, 100 import mosógép, 50 import magnetofon.

57 MÁL, 1134-es fond, 329/1962-es iratcsomó, 96. Iosif Banc megjegyzése a tanulmánnyal kapcsolatban: „Siettessük a város modernizálását, bontsák le a régi épületeket, kalibákat...”

58 A tanulmány a Kövesdombot ajánlja. A Politikai Bizottság ezt nem hagyja jóvá, hanem a központtól északra fekvő, Régen felöli részeken való bontást és építkezést javasolja. Iosif Banc kijelenti: „Használjunk fel minden területet a városban, mert így nem kerül annyiba az építkezés, mint a Kövesdombon. Nem vehetünk ki a mezőgazdasági termelésből 50 hektárt. Ne terjeszkedjünk a város alsó részén...”

59 MÁL, 1134-es fond, 312/1961-es iratcsomó, 33.

60 Az igen tanulságos, külön elemzést is megérdemlő kimutatás szerint a tartományban 15%-al több árut készítették elő a május elseji ünneplok számára, mint egy évvel azelőtt. Április 25-én már megkezdték a tartalékok halmozását. A kimutatáson a városok mellett a munkástelepülések (Balánbánya, Szentegyháza–Lövete, Hargitabánya, Galócás, Gyulakuta) valamint az üdülőhelyek (Szováta, Borszék, Tusnádfürdő) szerepelnek. Marosvásárhelyen az ünnepi mennyiség (a tartományi teljes mennyiség zárójelben): 17.000 (35.800) flekken, 10.000 (26.700) mititei [fűszeres húsgombócka – G.J.], 2.000 (2990) debreceni kolbász, 100.000 (181.000) üveg és 6.000 (28.000) pohár sör, 20.000 (52.700) liter bor, 15.000 (39.100) liter ásványvíz, 800 (2.150) kg fagyalt, 16.000 (31.260) darab sütemény, 3.000 (7.350) liter hűsítő. MÁL 1134-es fond, 311/1961-es iratcsomó, 173–181.

61 Ismerni kellene, hogy mennyi került valóban elárúsításra, és mennyi kelt el pult alatt.

Különleges státusa van néhány, a tartomány területén levő üdülő-gyógykezelő központnak, mint Szovátának, Tusnádfürdőnek, Borszéknek, Gyilkostónak. 1960-ban a négy üdülőhelyet mintegy 150.000 vendég kereste fel, 1961-ben erre hivatkozva a kereskedelmi igazgatóság az árumennyiség növelését kérte a Kereskedelmi Minisztériumtól. A listán szerepelt többek között 500 fényképezőgép, 200 tranzistoros rádió, 600 helanka női zokni, 1000 szilon scampolo blúz.⁶² A nyári vakáció, szabadság és üdülés kijelölt helyein az ellátás az ötvenes évekhez képest jelentősen javul. Szovátán és Borszéken az 1961-es a beruházási tervben kereskedelmi komplexum építése szerepel.⁶³

1962. március 8-án a tartományi pártbizottság ülésén Iosif Banc felolvassa az RMP KB-nak küldött táviratot: „a tartományban befejezték a kollektivizálást – a mezőgazdasági termelés szocialista szerkezetekbe való átszervezését.”⁶⁴ A Központi Bizottság 105 agrárszakembert, valamint 175 földmérésben jártas szakembert küld a tartományba, akik a helyiekkel együtt két hónapon keresztül kint lesznek teperen, és segítenek az új kollektív gazdaságok beindulásában.⁶⁵ El kell végezni a leltározást, a gazdaságok vezetőit meg kell tanítani termelési tervet készíteni, enélkül ugyanis nem lehetséges az értékesítési szerződések megkötése. Március közepén a tartományban összesen 510 kollektív gazdaság működik,⁶⁶ melyek száma ugyanakkor folyamatosan változik, sok átszervezés, összevonás zajlik. A brigádok megszervezése csak 434 gazdaságban történt meg,⁶⁷ a többiben kaotikus a helyzet. 261 kollektív gazdaságban (ennyi alakult az őszi betakarítás óta)⁶⁸ a tagoktól be kell gyűjteni a vetőmagot a tavaszi munkálatokhoz. A leltár csak 466 kollektív gazdaságban készült el. A legnagyobb probléma, bár ősz óta 84.038 család lépett be a tsz-ekbe, 52 százalékuknak még nem jelölték ki, hogy hol lesznek háztáji parcellái, ők így nem tudják elkezdeni a tavaszi munkákat.⁶⁹

A kollektivizálás befejezése után felszabaduló munkaerő kezelésére már 1959-ben születnek elképzelések. Egy 1961 áprilisában készített jelentés szerint a tartományban, melynek akkor 801.631 lakosa van, 50.433 a munkaképesek, de nem foglalkoztatottak száma, akik 30%-a 30 éven aluli fiatal.⁷⁰ Ehhez az adathoz spekulatíván jutottak el, a munkaképes korú lakosság számából kivonták a foglalkoztatottak számát. Külön érdekesség, hogy majdnem kétszer annyi férfi, mint nő szerepel a statisztikában. Végül is úgy gondolom, ez a szám nem jelent egyebet, mint azt a munkaerő mennyiséget, amelyet a realitásoktól függetlenül a gazdasági tervezés aktuális folyamataiban éppen figyelembe vesznek. 1962 a szocialista kor-

62 MÁL, 1134-es fond, 311/1961-es iratcsomó, 97.

63 MÁL, 1134-es fond, 311/1961-es iratcsomó, 97.

64 Majd a valós helyzetre utalva, hozzáteszi: „Holnap, holnapután és hétfőn be kell fejezni, ami még hátramaradt. Minden erőnket Gyergyóba és Csíkba kell koncentrálni.” MÁL, 1134-es fond, 329/1962-es iratcsomó, 194.

65 MÁL 1134-es fond, 329/1962-es iratcsomó, 124.

66 MÁL, 1134-es fond, 330/1962-es iratcsomó, 3.

67 MÁL, 1134-es fond, 330/1962-es iratcsomó, 3.

68 MÁL, 1134-es fond, 330/1962-es iratcsomó, 3.

69 MÁL, 1134-es fond, 330/1962-es iratcsomó, 3.

70 MÁL, 1134-es fond, 311/1961-es iratcsomó, 187–189.

szakban az utolsó pillanat, amikor úgy kerülnek tömegek a munkaerőpiacra (a kollektivizált falvakból elindulók), hogy számukat csak becsülni lehet. Ezután csak a szigorúan ellenőrzött képzési csatornákon, a tervgazdaság szükségleteihez igazítva juthatnak munkához az újabb generációk. A kollektivizálásnak többek között az is feladata volt, hogy lehetővé tegyen egy újabb, az erőltetett iparosításhoz szükséges fordulatot: a teljes körű állami munkaerő-gazdálkodás létrejöttét.

Az erőltetett iparosítást már az első egyéves állami terv is meghirdette, a valóságban azonban a hatalom szervező és mozgósító ereje csak arra volt elég, hogy az osztályharc „élezéséből” és a szovjet segítségéből adódó előnyöket kihasználja pozíciója megszilárdításához. Igazából nem általános industrializáció, hanem pontszerű, egyes kiemelt helyekre (Vajdahunyad, Zsíl-völgye, Brassó, Bukarest) koncentráló iparfejlesztés, ipartelepítés történt. Nem léteztek egyes alap-iparágak (pl. vegyipar), akadozott a tervezés, az építőanyag-gyártás. Az eszközpark elavultsága miatt nehézkes volt a szállítás, az építkezésekben nem volt összhang, szakemberhiánnyal küzdöttek és állandóan ki kellett tolni az átadási határidőket. Hiába fogadtak el 1950-ben egy tíz éves villamosítási tervet, az energiagondok igazából a vaskapui vízierőműnek a hetvenes évek elején való átadásakor oldódtak meg, de ekkor is csak ideiglenesen.

Az a korszak, amikor a legnagyobb a változás Romániában, a Székelyföldön: a hetvenes évek, ezen belül is a hetvenes évek vége. Ekkor nő az ipari termelés, az alkalmazotti létszám, a reáljövedelem, a fogyasztás a legnagyobb arányban. Mindezek mögött pedig ott van a tömeges – felülről is kikényszerített – életformaváltás. A korszakban 1975–1980 között a legnagyobb a felhalmozási alap: a legtöbb pénzt ekkor költik új berendezésekre és korszerűsítésre – technikai modernizációra. Sajnos nemcsak erre, hanem a diktatúra megalomán terveire – mint például az 1953-ban abbahagyott, majd újra elkezdett Duna–Fekete tenger csatorna építésére. Ami a termelés fokozását illeti, a szocialista modernizáció 1980-ban ér a csúcra, ekkor és az utána következő esztendőben gyártják számszerűen a legtöbb ipari terméket, majd a korszak utolsó éveiben megkezdődik a termelés csökkenése. A mából visszatekintve kijelenthető, hogy Romániában – minden ellentmondásosságával együtt⁷¹ – a második világháború utáni korszak legsikeresebb modernizációs periódusa mindmáig a hatvanas évek elején beinduló, és a nyolcvanas évek elejéig tartó fejlesztések időszaka, melyet 1990 után sem sikerült meghaladni. A romániai társa-

71 Hunya Gábor a '80-as évek végén fogalmazta meg a diagnózist: „Romániában európai színvonalon áll az egy lakosra jutó élelmiszertermelés, a lakosság mégis gyenge színvonalon táplálkozik és jegyre kapja az alapvető élelmiszereket. Az ország két autógyára jelentős arányban hazai piacra termel, de időről időre korlátozzák a személygépkocsik használatát. Hatalmas, összkomfortos lakásokkal ellátott lakótelepek épültek, de a lakásoktól megvonják a fűtést és a vizet. Óriási traktorgyár ontja termékeit, kelet-európai viszonylatban jó a traktorellátás, mégis a kézi munkát és a fogatok használatát szorgalmazzák a mezőgazdaságban. A termelőszektor eredményei és a lakosság haszonélvezete a nyolcvanas években hihetetlenül eltávolodott egymástól. Az ország harminc év gyorsított modernizáció után »demodernizációs« folyamatot megy keresztül.” (Hunya 1990: 55.)

dalom a hatvanas évek elején érkezett el egy modernizációs küszöbhez, a hetvenes években átlépte a küszöböt, de aztán visszahátrált, és ma is a küszöbön áll. A városiasodás megtorpan. A gazdasági szerkezetátalakítás és a tömeges munkanélküliség miatt újra előtérbe került a fizikai munkavégzés. Így van ez abban az esetben is, ha román állampolgárok külföldi munkavállalóként epret szednek Spanyolországban vagy betont kevernek Magyarországon.

FORRÁSOK

Állami Levéltár Maros Megyei Fiókja (MÁL)

Maros Megyei Pártbizottság iratai 1950–1968. (1134. fond)

Buletinul Statistic al Regiunii Autonome Maghiare – Magyar Autonóm Tartomány Statisztikai Évkönyve 1960.

Anuarul Statistic al României pe anul 1990. (Románia Statisztikai Évkönyve 1990.)

Buletinul Oficial 1950.

20 éve szabadult fel Románia. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1964.

Az 1949. évi Állami terv. é.n. Kolozsvár

Gheorghiu-Dej, Gheorghe 1959: *Beszédek és cikkek.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest

Gheorghiu-Dej, Gheorghe 1960: Az RMP KB jelentése a Párt tevékenységéről a II. és III. Pártkongresszus közötti időszakban, az 1960–1965. évi népgazdaságfejlesztési tervről és a 15 éves távlati gazdasági tervvázlatról. In: *A RMP III. Kongresszusa.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 25–26.

Gheorghiu-Dej, Gheorghe 1961: *Cikkek és beszédek. 1959. augusztus–1961. május.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest

Gheorghiu-Dej, Gheorghe 1963: *Cikkek és beszédek. 1961. június–1962. december.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest

Ceașescu, Nicolae 1965: *Raport al Comitetului Central al Partidului Comunist Român cu privire la activitatea partidului în perioada dintre Congresul al VIII-lea și Congresul al IX-lea al PCR.* (A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának jelentése a párt tevékenységéről a Román Kommunista Párt VIII. és IX. Kongresszusa közötti időszakról.) Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 21–193.

Ceașescu, Nicolae 1972: *Jelentés a Román Kommunista Párt Országos Konferenciáján. 1972. július 19–21.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest

Hruscsov 1964: Hruscsov beszéde a Román Munkáspárt III. Kongresszusán. In: *A Román Munkáspárt III. Kongresszusa. 1960. június 20–25.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 201–246.

Keszi-Harmath Sándor (1959): *A Magyar Autonóm tartomány a gazdasági fejlődés útján.* (Kézirat) Teleki László Intézet Kézirattára, 1851/96

Nyilatkozat a Román Munkáspárt álláspontjáról a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom kérdéseiben. Elfogadta az RMP KB 1964. áprilisi bővített plenáris ülése. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1964.

Rezoluția Congresului al IX-lea al Partidului Comunist Român. Editura Politică București, 1965. *A Román Munkáspárt II. Kongresszusa. 1955. december 23–28.* Állami Politikai Könyvkiadó, Bukarest

A Román Népköztársaság ötéves nemzetgazdasági fejlesztési terve (1951–1955). *Buletinul Oficial* 117. 1950. december 16.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bottoni, Stefano 2003: A sztálini „kis-Magyarország” megalakítása. *Regio* 3. 89–125.
- Diedericks, H. A. et al. 1995: *Nyugat-Európa gazdaság és társadalomtörténete. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Osiris Kiadó, Budapest
- Gagyi József 2003: Határ, amely összeköt. *Regio* 3. 126–148.
- Hunya Gábor 1990: A Ceaușescu-korszak gazdasága. In: Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikátörténet*. Atlantisz Kiadó (Medvetánc), Budapest, 49–86.
- Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története – 1945–1985*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Réti Tamás 1990: A román tervgazdaság kialakulása 1944–1956. In: Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikátörténet*. Atlantisz Kiadó (Medvetánc), Budapest, 13–48.
- R. Süle Andrea: Románia politikátörténete 1944–1990. In: Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikátörténet*. Atlantisz Kiadó (Medvetánc), Budapest, 199–274.